

Ліади О. І., д. філол. н., проф.,
Кіровоградський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка

СЛОВ'ЯНО-ІРАНСЬКІ СЛОВОТВІРНІ ПАРАЛЕЛІ: ІМЕНА-КОМПОЗИТИ

*Статтю присвячено кільком слов'яно-іранським лексико-словотвірним паралелям з основами слов'ян. *bog- : іран. *baga-. Оцінка паралелізму в творенні слів від генетично споріднених коренів здійснюється за такими параметрами, як повний етимологічний збіг обох компонентів двоосновних лексем в іранських і слов'янських мовах і типологічна спільність семантичної структури іранських і слов'янських похідних. Відсутність іранських відповідників слов'янських імен в етимологічному гнізді *bog- : *baga- пояснюється утворенням деяких слов'янських форм у добу, коли іранський вплив на слов'янське мовлення припинився, і подібні лексеми утворювалися за аналогією до старих похідних.*

Ключові слова: *етимологія, праслов'янський, іранський, похідне, словотвір.*

Розвиток теорії етимологічних досліджень слов'янських та іранських мов за останні п'ятдесят років дозволив сформулювати нові наукові проблеми, вирішення яких у перспективі дозволить закласти фундамент порівняльної граматики слов'янських та іранських мов. Її завдання полягає в узагальненні наших знань про: 1) ступінь генетичної спорідненості цих мов; 2) рівень збереженості в них спільної індоєвропейської архаїки; 3) специфіку слов'яно-іранської мовної взаємодії різного часу в різних ареалах. Багато в чому створення подібної граматики залежатиме від накопичення емпіричного матеріалу – етимологічних (у першу чергу) й типологічних збігів на всіх рівнях мовної системи (про першу спробу систематизації відомого сьогодні матеріалу див.: [Едельман 2002]).

У пропонованій розвідці йтиметься про деякі результати пошуку етимологічних і типологічних аналогій у словотворенні, які свідчать про характер слов'яно-іранських мовних контактів (див. вище завдання № 3). Обидва типи аналогії ми розуміємо як: 1) використання в обох групах мов генетично спільної словотвірної моделі (навіть за умови діахронічних змін у дериваційній семантиці відповідного афікса); 2) утворення слів із однотипною семантичною структурою від етимологічно тотожних основ; 3) повний етимологічний збіг у структурі похідних лексем в обох мовних групах; 4) творення слів за типологічно близькою чи тотожною схемою, яка визначається специфікою її компонентів та їхнім порядком.

Як матеріал для спостереження була використана іменна лексика, утворена складанням основ, однією з яких є псл. **bog-* 'бог' : іран. **baga-* 'доля (= рос. участь, судьба)', 'бог'. Її залучення зумовлене очікуванням значної кількості слов'яно-іранських збігів саме в цьому словотвірно-етимологічному гнізді, оскільки давня слов'янська сакральна термінологія (і похідні від неї антропоніми) із ключовими термінами **bogъ*, **mirъ* формувалася під іранським впливом [див.: Топоров 2006; Иванов 1988]. Фактично, двоосновні імена із цими компонентами являють собою згорнуті формули, фразеологізми сакрального й ідеологічного змісту [Топоров 2006: стосовно псл. **mirъ*]. Відповідні "незгорнуті" формули зберігаються й нині або ж простежуються за писемними пам'ятками, і це дозволяє у деяких випадках перевірити правильність і доцільність порівнянь, з'ясувати логіку поєднання частин композитів.

1. Псл. **bogomirъ*/**bogumirъ* ~ мід. **bagamihr*, авест. *miθra^h baγa^h*, согд. *mušyu byuu*.

Серб., хорв. *Bogomir*, словн. *Bochmir*, рос. *Богомиров* (наведені за: [Топоров 2006, 26, 91]), чес. *Bohumír* [Miklosich 1927, 34: богъ], словц. давнє *Bogomer*, пор. у документах 1263 і 1267 рр. "Béla IV. dáva *Bogomeriovi*, synu Laurenovu" [Šmilauer 1932, 36, 43] – особові імена, яким відповідає мід. **bagamihr* (відоме в аккад. записі *ba-ga-a'-mi-ḫi-i'*, *ba-ga-a'-mi-ḫa-a'*, *ba-ga-a'-miḫ-a'*) < **bagamiθra-* [Hinz 1975, 57].

Цей слов'яно-іранський збіг доповнюється інвертованими іранськими формами на зразок авест. *miθra^h baya^h*, согд. *mušyu byu* – назви бога, пор. ще вед. *mitra-bhaga-* [Bartholomae 1183: "mām a^hura^hmazdā utā °θra^h baga^h pātuv"; Топоров 2006, 26, 115]. Слов'янські *апелятивні* еквіваленти цих іран. назв мають аналогічний порядок компонентів, пор. серб., хорв. *mirobožje* 'привітання', рос. *мир да Бог* – побажання [Топоров 2006: 115; див. ще **bože-mirь*, **boži-mirь* на с. 27].

2. Псл. **bogomozь* ~ іран. **baga* ~~mir~~ *ira-*.

Слов'янський відповідник відзначено у складі похідного ст.-сл. і д.-рус. ад'єктива богом@жнь, богомижньи у контекстах "тако ибw и богом@жнои дптлн х[ристо]с[о]во житие изъ"снит с#" [ССЯ 2006, I, с. 127], "Богомижное подоби~ Христово" [Срезневский 1989, I, с. 133]. Іран. форма відома з еламських і аккадських документів як (елам.) *ba-qa-mi-ra*, *ba-ku-mi-ra*, (аккад.) *ba-ga-a'-mi-i-ri*, *ba-ga-a'-mir-ri*, *ba-ga-u-mi-ri* = 'боголюдина' [Hinz 60: **bagavira-*]. Другою частиною іран. лексема пов'язана із назвою аналогічного поняття в латинській мові, пор. *deivirilis*.

3. Псл. **bogorodь* ~ мід. Μεγασιδρας, Μεγασιδρης (**bagačiθra-*).

Сх.-слов'ян. *Богород*, *Богородов* – суч. прізвища, що зрідка трапляються у громадян Росії, України й Польщі, де відзначена форма *Bogorodž* (SNP 2003, 802), імовірно, вторинна до **Bogorod*. Утім, упевнено можна говорити лише про рос. і пол. форми, оскільки в укр. мові це слово вимовлялося б як **Богорід* із закономірним розвитком *o > i* в новозакритому складі. Навряд чи це утворення належить до прізвищ, які походять від прізвиць, що давалися народженим у день шанування когось із християнських святих: адже в цьому разі воно би мало суфікс відносності *-ск-*, пор. *Богородицький*, *Успенський*, *Кузьмодем'янський* (*Козьмодем'янський*), *Крестовоздвиженський*, *Покровський*, *Борисоглебський* та ін. Порівняння зі спільнокореновими дериватами на зразок рос. діал. свердл. *богородка* 'чебрець звичайний (богородська трава)', урал. 'рослина із родини гречкових', волог. *богарадник*, *богорадник* 'жебрак, прошак' і под. [СРНГ 1968, 3, с. 42, 53] проблематичне: у першому випадку, навіть за умови близькості структури

згаданого прізвища із рослинною назвою, все-таки лишається незрозумілим мотив номінації, у другому ж ми маємо справу зі зрощенням *бога ради*, оформленим суф. комплексом *-н-ик* (пор. відповідний прикм. на *-н-у*: [СРНГ 1968, 3, с. 42]).

Досліджуючи історію перелічених прізвищ, потрібно враховувати, що деякі слов'ян. імена-композиції з основою **bog-* 'бог, божество' з'явилися як кальки чи були прямими запозиченнями з давніх іран. мов (пор. **bogo-danь/*bogh-danь* ~ мід. *Baga-dāta-* 'дарунок Бога', **bogu-xvalь* ~ іран. **Baga-xvarna-*, пор. перс.-мід. *Baga-farna-* 'ушлюблений перед Богом' [ЕССЯ 1975, 2, с. 159, 161: услід за Т. Милевським]), тому в *Богород* та ін. антропонімах за відсутності більш правдоподібного пояснення можна вбачати псл. **bogo-rodь* – кальку з **Baga-čitra-/ *Baga-čitra-*, пор. мід. Μεγασίδρης (в араб. фіксації *bgštr*: [Hinz 1975, 54]: тлумачить **bagačitra-* як 'божественної крові'), Μεγασίδρας (у Геродота) – батько Дотоса (букв. – 'з божественного роду' [Justi 1895, 57]: **Bagačipra* (?) порівнюється з пехл. *mīnōčitrē*) із другою частиною, що позначала 'сім'я; рід, плем'я; походження' [див.: ЭСИЯ 2, с. 259].

В архаїчних антропонімічних традиціях інших і.-є. мов аналогічна модель номінації використовувала інший апелятивний матеріал, пор., напр., герм. рун. *As-KunR* і галл. *Esu-genus* < **Ansu-ġen-* ([Топорова 1996, 215]: пояснюється як 'Богом народжений').

4. Псл. **bogorōkь* ~ д.-перс. Μεγαβάζης (**Bagabāzu-*).

Рос. *Богорук*, *Богоруков* – суч. прізвища. Як і в попередньому випадку, може йтися про кальку з іран. оригіналу, яким могло бути особове ім'я **Bagabāzu-*, пор. Μεγάβαζος (у Геродота), д.-перс. Μεγαβάζης, букв. – 'хто є рукою Бога' чи 'хто має владу від Бога' [Justi 1895, 56], аналогічний д.-перс. антропонім відзначено в еламських джерелах – **baga-bāzu-*, **baga-bā*u-* [ЭСИЯ 2003, 2, с. 161: як 'рука Бога']. Географія зазначених прізвищ не виходить за межі Росії та України, й на тлі цієї обставини виділяються два аспекти історії законсервованого в суч. іменах композита: 1) ареальний, який спонукає до висновку про належність антропоніма до слідів слов'яно-перської взаємодії (пор. тезу про важність свідчень контактів перської

мови зі слов'янськими діалектами в: [Эдельман 2002, 14: із посиланням на праці В. М. Топорова]), яка охопила лише частину сх.-слов'ян. (проторуських?) племен, що, здається, знаходить підтримку в іран. матеріалі, представленому саме перс. формами; 2) хронологічний, на підставі якого сума перських і хорезмійських елементів у духовній, релігійно-етичній сх.-слов'ян. лексиці виникла в період ранніх давньорусько-іранських контактів (див., напр.: [Топоров 1995: 508–531]), у зв'язку з чим вік калькування може виявитися порівняно пізнім.

У принципі, ситуацію можна представити й по-іншому: коментар до слов'ян. слів у частині, що стосується ареалу їхнього поширення, уточнюється, коли припустити відображення псл. **bogorǫkъ* також і в д.-чес. *Bohoryuka*, 1440 р. [Морошкин 1867, 15: *Богорука*], що тягне за собою зміну вектора орієнтації на незахідноіранське джерело калькування й віднесення **bogorǫkъ* до прошарку більш давніх слідів Irano-Slavica.

5. Псл. **bogoslavъ*, **bogoslavъ* ~ мід. **bagasravah-*.

Про репрезентанти псл. лексем (пор. болг. *Богослав*, д.-чес. *Bohuslav* та ін.) див.: [ЭССЯ 1975, 2, с. 161; Miklosich 1927, 34: богъ]. Сюди ж чес. *Božislav*, д.-пол. *Bodzislaus*, пол. *Bożysław* [Miklosich 1927, 34]. Їхнім найближчим структурно-етимологічним відповідником є мід. **bagasravah-* 'божа слава' чи 'хто має славу від Бога', відоме з арамейських джерел, пор. *bgsrw*, а також аккад. *ba-ga-(a)-sa-ru-ú*, *ba-ak-ka-su-ru-ú*, *ba-ag-sa-ru-ú* [Hinz 1975, 58–59].

6. Псл. **bogusǫdъ* ~ авест. *baγō.baxta-*.

Чес. стар. *Bohusud*, *Bogusud* – особові імена, *Bohusudov* – топонім [Miklosich 1927, 34: богъ]. Антропонімічне поєднання **bogъ* & **sǫdъ*, що містить згорнуту синтагму ' [той, хто] призначений/хто є пожертвою Богу' (букв. – 'присуджений Богу'), досить імовірно, оформлене під впливом іранського зразка, пор. авест. п. *baγō.baxta-* 'присуджений Богом, богами' [ЭСИЯ 2003, 2, с. 53] із теофорною основою в суб'єктній функції, а також елам. особове ім'я *ba-qa-da-u-šá* (**bagaḍauša-*) = 'божа жертва', 'жертва Богу' [Hinz 1975, 55], '[той, хто] пожертвований Богу'. Пор. ще близькі з погляду номінації іран. антропоніми: парф. *mtrdt* | *Mihrdāt*,

Μιθριδάτης < **Miθra-dāta* ‘присвячений Мітрі’ (або ‘створений Мітрою’), а також (в арамейському записі) *dmtr* < іран. **Dāta-miθra-* [Лившиц 2010, 111].

7. Псл. **boževojь* ~ іран. **baga-spāda-*.

Слвц. стар. *Božvoj* – особове ім’я [наведене за: Majtán 208]. Архаїчне антропонімічне поєднання основи **bog-/*bož-* із **vojь*, не виключено, оформлене під впливом іран. імен на зразок **baga-spāda-* (пор. мід. в еламській передачі *ba-qa-āš-ba-da*, *ba-qa-iš-ba-[da]*, букв. ‘той, хто з військом Бога’ [див.: Hinz 1975, 58]) у період слов’яно-іранських культурних контактів.

Ця сама модель номінації в германських мовах виражена за допомогою інших компонентів, пор. **Guda-harjaz*: в.-гот. *Gut-erius*, д.-англ. *God-here*, д.-в.-н. *Gode-har* [Топорова 1996, 28: тлумачить як ‘хто має військо Бога’].

8. Ст.-сл. "трѣб@ богоу творити", "жрътва божьска" ~ мід. **bagayāza-*.

Певний інтерес становлять випадки збігів слов’ян. формул із сакральним терміном **bogъ*, які описують ритуал жертвопринесення, із деякими іран. антропоніміками-композиціями з основою **baga-*, що являють собою згорнуті формули сакральної мови. Пор., з одного боку, ст.-сл. "трѣб@ богоу аполоноу творимъ", "ръци ми ты кто ~си льст-и многы# -и отьврашта# # оть жръत्वъ божьскихъ" [ССЯ 2006, I, с. 133; IV, с. 508], а з іншого – мід. **bagayāza-* (відоме з аккад. *ba-ga-ya-a-zu*, *ba-gi-ya-a-zu*) ‘божа жертва’ як ім’я, що давалося народженому в день свята жертвопринесення [Hinz 1975, 61].

Звісно, розглянутими вище випадками проблема лексико-словотвірних збігів у слов’яно-іранському генетичному гнізді з етимонами **bog-* : **baga-* не вичерпується. Проте попередні спостереження за цією лексичною групою показують, що місце **bog-* : **baga-* у структурі композитів не було фіксованим, тобто ці основи могли стояти як у препозиції щодо іншого кореня, так і в постпозиції. Різниця полягає в тому, що послідовність компонентів іран. імен із **baga-* не змінювала морфологічного статусу іншого компонента, який, як і **baga-*, завжди вживався у формі іменної основи (навіть за наявності спільнокореневого дієслова) як перед **baga-*, так і після нього. У слов’ян.

утвореннях із **bogъ* другий компонент, співвідносний із дієсловами, вживався саме у формі дієслівної основи (imper.), якщо передував **bogъ* (пор. **sōdi-bogъ*, **xvali-bogъ*, а не **sōdo-bogъ*, **xvalo-bogъ*), що протиставляє слов'ян. композити з **bogъ* композитам із **mirъ*, серед яких спостерігаємо **slavi-mirъ* (imper. до **slaviti*) і **slavo-mirъ* (subst. **slava*) поряд із **miro-slavъ*; **terbi-mirъ* і **terbo-mirъ* та ін.

На завершення відзначимо, що слов'янський антропонімікон містить чимало імен із основою **bogъ*, які не мають іранських аналогів. Частина таких імен – новоутворення доби, коли тісні контакти слов'ян з іраномовним світом лишилися в минулому, і продукування *нової* лексики з коренем **bog-* відбувалося вже без стороннього впливу за аналогією до *старих* форм. Однак існує ряд слов'ян. лексем і співвідносних із ними фразеологізмів, для яких пошук іран. відповідників досі лишається актуальним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Эдельман – *Эдельман Д. И.* Иранские и славянские языки: Исторические отношения / Д. И. Эдельман. – М.: Вост. литература, 2002. – 230 с.
2. ЭСИЯ – *Расторгуева В. С.* Этимологический словарь иранских языков / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Вост. литература, 2000–2011. – Т. 1–4.
3. ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / [под ред. О. Н. Трубачева и А. Ф. Журавлева]. – М.: Наука, 1974–2012. – Вып. 1–38.
4. Иванов – *Иванов Вяч. Вс.* Проблемы изучения славяно-иранских связей / Вяч. Вс. Иванов / Славяне и их соседи. Место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития. Эпоха феодализма: Сб. тезисов. – М.: Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, 1988. – С. 5–7.
5. Лившиц – *Лившиц В. А.* Парфянская ономастика / В. А. Лившиц. – СПб.: Петерб. лингвист. общество, 2010. – 400 с.
6. Морошкин – *Морошкин М.* Славянский именованослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке / М. Морошкин. – СПб.: Типогр. Второго отделения собств. Е. И. В. канцелярии, 1867. – 213 с.
7. Срезневский – *Срезневский И. И.* Материалы для Словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – М.: Книга, 1989. – Т. I–III.
8. СРНГ – Словарь русских народных говоров / [под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова]. – Л.; С.-Петербург: Наука, 1965–2013. – Вып. 1–45.
9. ССЯ – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: В 4 т. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – Т. I–IV.
- 10.

Топоров 1995 – *Топоров В. Н.* Святость и святые в русской духовной культуре / В. Н. Топоров. – М. : Гнозис, 1995. – Т. 1: Первый век христианства на Руси. – 875 с. 11. Топоров 2006 – *Топоров В. Н.* Праславянская культура в зеркале собственных имен (элемент *mir-) // Исследования по этимологии и семантике. – М. : Языки славян. культуры, 2006. – Т. 2, кн. 2. – С. 11–141. 12. Топорова – *Топорова Т. В.* Культура в зеркале языка: древнегерманские двучленные имена собственные / Т. В. Топорова. – М. : Языки рус. культуры, 1996. – 253 с. 13. Bartholomae – *Bartholomae Chr.* Altiranisches Wörterbuch / Chr. Bartholomae. – Strassburg : Verlag von Karl J. Trübner, 1904. – 2000 s. 14. Hinz – *Hinz W.* Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen / W. Hinz. – Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1975. – 303 S. 15. Justi – *Justi F.* Iranisches Namenbuch / F. Justi. – Marburg, 1895. – 526 s. 16. Majtán – *Majtán M.* Chronologické a geografické rozvrstvenie zložených slovanských osobných mien / M. Majtán // Slovenská reč. – 1986. – Roč. 51, č. 4. – S. 206–210. 17. Miklosich – *Miklosich F.* Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen / F. Miklosich. – Heidelberg : Carl Winter, 1927. – 354 p. 18. SNP – *Słownik nazwisk używanych w Polsce na początku XXI wieku* / [oprac. K. Rymut]. – Kraków : PAN, 2003 (электронна версия). 19. Šmilauer – *Šmilauer V.* Vodopis starého Slovenska / V. Šmilauer. – Praha, Bratislava : Státní tiskárna, 1932. – 564 s.

Глиади О. И., д. филол. н., проф.,

Кировоградский государственный педагогический университет
имени Владимира Винниченко

СЛАВЯНО-ИРАНСКИЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ: ИМЕНА-КОМПОЗИТЫ

*Статья посвящена нескольким славяно-иранским лексико-словообразовательным параллелям с основами слав. *bog- : иран. *baga-. Оценка параллелизма в образовании слов от генетически родственных корней проводится по таким параметрам, как полное этимологическое совпадение обоих компонентов двусловных лексем в иранском и славянском и типологическая общность семантической структуры иранских и славянских производных. Отсутствие иранских соответствий славянским именам в этимологическом гнезде *bog- : *baga- объясняется образованием некоторых славянских форм в эпоху, когда иранское влияние на славянскую речь прекратилось, и подобные лексемы образовывались по аналогии со старыми производными.*

Ключевые слова: *этимология, праславянский, иранский, производное, словообразование.*

Iliadi O., D.Litt., Full Prof.
Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University of Kirovohrad

SLAVONIC-IRANIAN WORD-FORMATION PARALLELS IN COMPOUND WORDS

*The article is dedicated to several Slavonic-Iranian lexical and word-formation parallels with the Proto-Slavonic component *bog- : Proto-Iranian *baga-. The evaluation of the analogy in the word coinage on the basis of genetically related roots is made with the help of such parameters as the full etymological coincidence of the both components of the compounds in the Iranian and Slavonic languages and the typologically common semantic structure of the Iranian and Slavonic derivatives. The absence of the Iranian equivalents of the Slavonic anthroponyms in the etymological cluster with the basis *bog- : *bag- can be explained by the decrease of the Iranian impact when some Slavonic lexemes were formed by analogy with the old derivatives.*

Key words: etymology, Proto-Slavonic, Iranian, derivative, word-formation.

УДК 811.581.11

Icaєв С., асист.,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Київ

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕМОЦІЇ "ГНІВ" У КИТАЙСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ (на матеріалі соматичної лексики)

У статті розглянуто особливості репрезентації емоції "гнів" у китайській мовній картині світу на матеріалі соматичної лексики. Особливу увагу приділено психологічним та культурологічним особливостям китайського етносу з огляду ставлення до гніву.

Ключові слова: емоція, гнів, метафора, соматизм.

Емоційний стан людини, власне її емоції, завжди були предметом підвищеної уваги дослідників у багатьох галузях наукових знань, перш за все психології, фізіології, філософії. З посиленням антропоцентричних стратегій гуманітарних наук,